

Тетяна Котенко

ІСТОРИЧНА ПОЕМА-ХРОНІКА ПИЛИПА МОРАЧЕВСЬКОГО “ДО ЧУМАКА, АБО ВОЙНА ЯГЛО-ХРАНЦУЗО-ТУРЕЦЬКА У 1853 І 54 РОКАХ” ПРО ГЕРОЇЗМ І МУЖНІСТЬ СЕВАСТОПОЛЬЦІВ ПІД ЧАС КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ

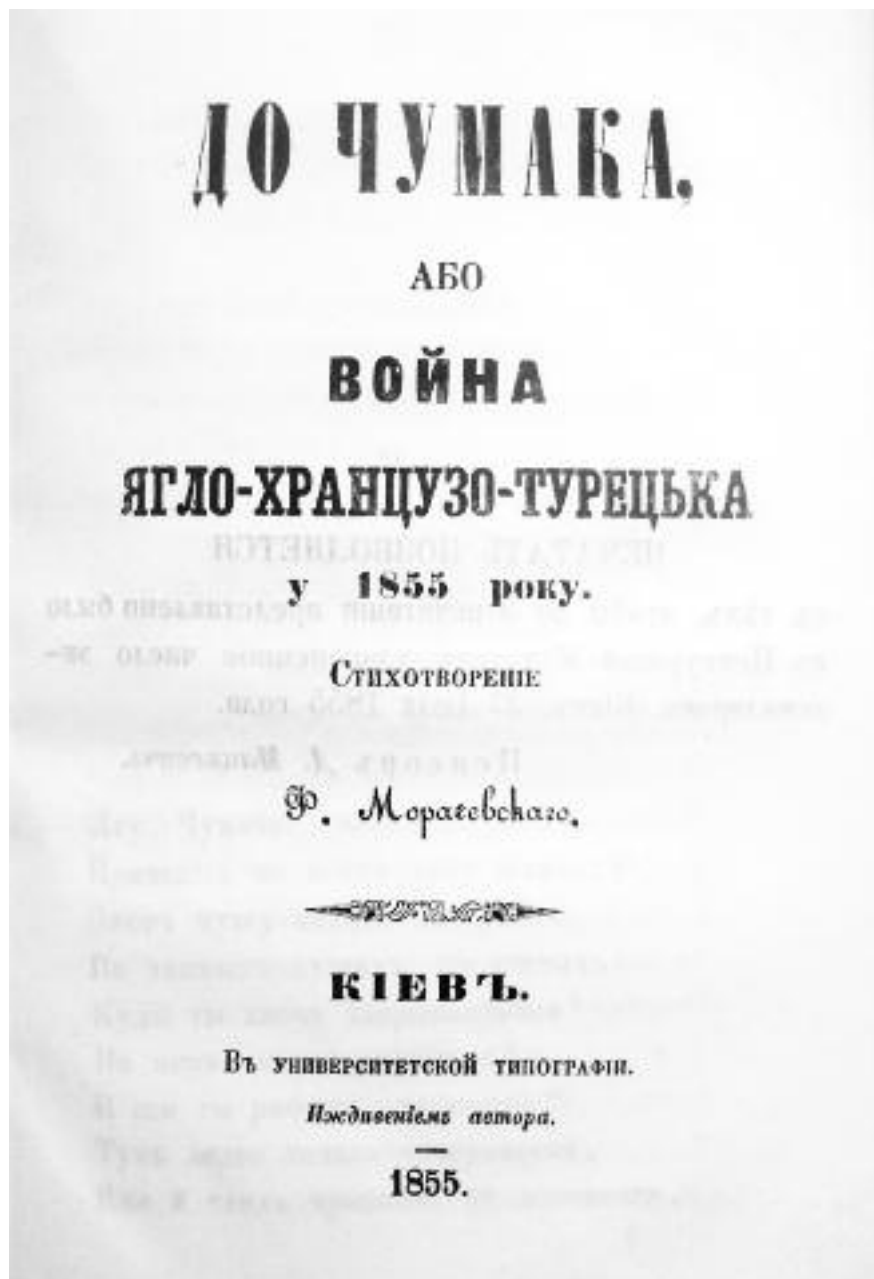
Пилип Семенович Морачевський (1806–1879) – український просвітник середини ХІХ ст., педагог, письменник, перекладач. Родом з чернігівських дворян, високоосвічена людина, знавець багатьох мов. Закінчив Харківський університет. Усе життя вчителював та працював інспектором навчальних закладів у м. Сумах, Луцьку, Кам'янці-Подільському та Ніжині.

В історії української культури П. Морачевський насамперед відомий як перший перекладач книг Нового Завіту та Псалтиря новоукраїнською літературною мовою ХІХ ст.¹, якими він прагнув дати українському народу розуміння євангельських істин рідною мовою, сприяти духовному та моральному його зростанню. Окрім того, він є автором низки навчальних підручників, як то “История русской словесности, в трех томах” (1841–1842 рр.); “Священна історія, для шкіл та народного читання” (1862 р.). Працював над укладанням “Словаря малороссийского языка по полтавскому наречию” (1853 р.), займався письменницькою діяльністю – складав поетичні та прозові твори російською й українською мовами, найвагомішим з яких є поема “Чумаки, або Україна з 1768 року. Поема в шести піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною на нічлігах чумацьких в 1848 року”, яка є літературною історичною хронікою, створеною автором за історіографічними студіями першої половини ХІХ ст.

Однак, попри таку багатогранну діяльність П. Морачевського, його постать в українській історіографії все ще залишається на маргінесі², що

¹ Л.А. Гнатенко, Т.І. Котенко, *Переклади Пилипа Морачевського книг нового завіту та псалтиря українською мовою середини ХІХ ст. (оригінали та списки у книгозховищах Росії та України)*, Рукописна та книжкова спадщина України 12 (2007) 154–177.

² Див.: В. Науменко, *Ф.С. Морачевский и его литературная деятельность*, Киевская старина 11–12 (1902); Б. Шевелів, “Чумаки” *Филимона Галузенка и справжній автор цієї поеми*, За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття, за ред. М. Грушевського, Х.; К. 1930, кн. 6; Г.В. Самойленко, *Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач*, Ніжин 1999, 84 с.; Р.О. Крохмальний, *Морачевський Пилип Семенович*, Довідник з історії України, 2-е вид., К. 2001, с. 484; В.Г. Козирський,

Титульна сторінка поеми П. Морачевського “До чумака...”

Дарчий напис П. Морачевського бібліотеці Академії Наук

стосується й дослідження його поеми, присвяченої подіям Кримської війни. На сьогодні ця поема проаналізована лише у дослідженнях В. Науменка³ та Г. Самойленка⁴ у контексті загальної літературної творчості П. Морачевського.

У 1855–1856 рр. П. Морачевським вперше було видано україномовний поетичний цикл, присвячений героїзму й мужності севастопольців та їхніх родин у роки Кримської війни: “До чумака, або война янгло-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках”, у 5-ти книгах. Цикл виданий автором “в пользу раненых и семейств убитых героев, защитников Севастополя”, щоб зібрати кошти для фінансової допомоги.

Натомість доля інших поетичних творів П. Морачевського не була такою успішною, наприклад, поему “Чумаки, або Україна з 1768 року...” , також написану українською мовою, вдалось опублікувати частково лише у 1864 р. в Чернігові у друкарні Льїнського монастиря під назвою “Чумаки, або смутні часи України...” під псевдонімом – Хвилімон Галузенко. За дослідженнями Б. Шевеліва, це видання було дуже попсоване цензурою (викреслено більш 127 рядків тексту), воно містило тільки частину першої половини рукопису і не давало уяви про весь твір, “який слід вважати за неопубліковану до цього часу пам’ятку української літератури [18]40-х років”⁵.

Повертаючись до поеми “До чумака, або война янгло-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках”, варто відмітити, що сам Морачевський цінував свій твір не так за художньо-поетичні якості, як за патріотичну мету, з якою було видано ці послання. Він з гордістю подарував це видання Ізмаїлу Срезневському, Йосипу Бодянському, Михайлу Погодіну, бібліотекам: Академії наук Санкт-Петербурга, Київського університету Св. Володимира, бібліотеці Ніжинського ліцею князя Безбородька та Ніжинської гімназії та ін.

У листі до І. Срезневського П. Морачевський дає такий коментар до свого твору:

Нежин 21 марта 1856 г.

М[илостивый] г[осударь] Измаил Иванович!

Вам, как известному славянофилу, мне особенно приятно представить экземпляр, изданных мною, на малороссийском языке, трех посланий моих “До

В.А. Шендеровський, *Духовний подвиг Пилипа Морачевського (до 200-річчя від дня народження)*, Дзеркало тижня 30 (2006); К.П. Гудзик, “Новий Заповіт” Пилипа Морачевського, День 96 (2007) та згадки в деяких загальних працях з історії української літератури чи Ніжинської вищої школи.

³ В. Науменко, *Ф.С. Морачевский и его литературная деятельность*, Киевская старина 12 (1902) 459–465.

⁴ Г.В. Самойленко, *Op. cit.*, с. 7–9.

⁵ Б. Шевелів, *Op. cit.*, с. 17.

Чумака, або война Англо-Хранцузко-Турецка”. Я льщу себя надеждою, что мои стихотворения, если не по достоинству, то по крайней мере по патриотической их цели, будут приняты Вами, как знак глубочайшего моего к Вам уважения.
[підпис]⁶.

Схожа думка простежується і в листі П. Морачевського до М. Погодина від 28 лютого 1856 р. з м. Ніжина:

Ваше Превосходительство Милостивый Государь!

Не могу отказать себе в удовольствии и чести представить Вашему Превосходительству изданныя мною на Малороссийском языке стихотворные послания мои “до Чумака”, в которых описываются важнейшие события настоящей Англо-Французо-Турецкой войны.

Смею льстить себя надеждою, что Ваше Превосходительство, если не по достоинству их, то по крайней мере по патриотической моей цели, не откажется принять их, как искренний знак моего глубочайшего к Вам уважения.

С истинным почтением и совершенною преданностию
имею честь быть Вашего превосходительства покорнейший слуга

Филипп Морачевский

инспектор Лицея Князя Безбородко и Нежинской гимназии.

Нежин.

28 февраля 1856 год⁷.

Цей патріотизм П. Морачевського був помічений владою і 26 серпня 1856 р. автор отримав бронзову медаль на Андріївській стрічці в пам’ять війни 1853–1856 років.

Проте, ймовірно, при друці поема зазнала цензурних (редакторських) втручань. До такого висновку приводять зроблені автором правки в подарованих ним примірниках. Так, у колекції П. Лебединцева зберігається один з примірників послань “До Чумака” П. Морачевського з його авторськими правками. Такі ж примірники зберігаються у фондах Національної бібліотеки ім. В. Вернадського та Фундаментальній бібліотеці Ніжинського університету. Наприклад, П. Морачевський робив такі правки, окрім помилок (одруків) і пропущених рядків:

Козацькі гармати – виправлено на москальські,

Козаки – виправлено на москалі,

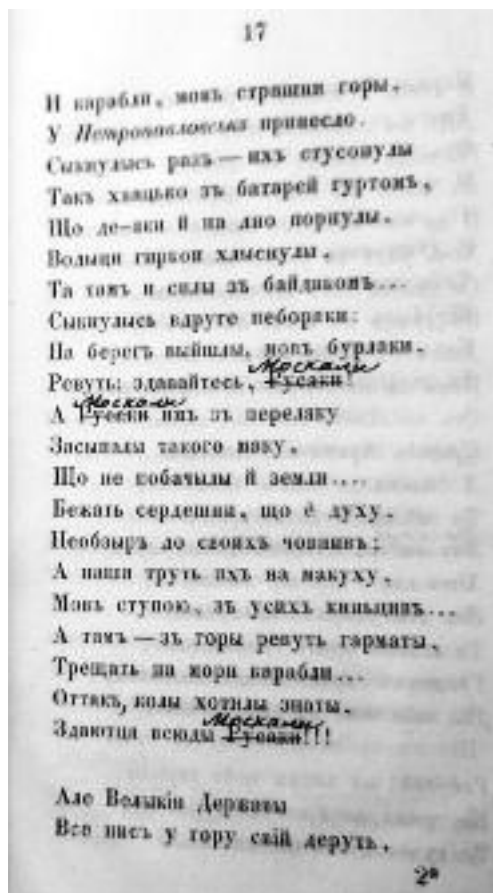
Козаче – виправлено на москалю,

Русак – виправлено на москаль (4 рази),

Сказав – виправлено на гукнув.

⁶ Бібліотека Академії наук, Рукописний відділ. Основне зібрання. 26.2.364 Морачевский Ф.С. Выпуски по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф.С. Морачевским. XIX (1898 г. 4°, 34 л.), арк. 20зв., копія, рукопис.

⁷ РГБ. Научно-исследовательский отдел рукописей, ф. 231: М.П. Погодин, картон № 21, ед. хр. 49, л. 1–2.

Правки в дарчому примірнику,
зроблені П. Морачевським

ковими літерами: “Филип Морачевський”.

Власне, з переїздом у Ніжин, як відмічають дослідники, П. Морачевський повністю і розірвав з “російською музою” та “взявся за українську кобзу”¹⁰. Причина такої зміни літературного кредо П. Морачевського невідома. За М. Комаровим, “може з переїздом в Чернігівщину, у Ніжин дужче повіяло на його рідним духом, а може і Шевченкова поезія, що голосно

Поема була написана в ніжинський період життя і творчості П. Морачевського (1849–1859), коли він був інспектором Юридичного ліцею князя Безбородька, паралельно активно займаючись і літературною творчістю. Першим відгуком на події воєнної кампанії на території Криму був вірш “На поход 2-й Драгунской дивизии через Нежин к Дунайской армии”, написаний 6 березня 1854 р. і опублікований у газеті “Русский Инвалид” за 1 квітня 1854 р.⁸ Проте найбільшим і знаковим твором П. Морачевського з цієї тематика є поема “До Чумака, або Война ягло-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках”, що складається з 5-ти книг. Поема написана “по гарячих слідах”, протягом 1855 – початку 1856 рр., коли й була опублікована у Києві в університетській типографії (“іждівенієм Йосипа Завадського”)⁹. Поема була підписана ініціалами “Ф. М.” – почат-

⁸ Г.В. Самойленко, *Op. cit.*, с. 7.

⁹ Ф. М[орачевський], *До чумака, або война ягло-хранцузо-турецька у 1853 и 54 роках*, К. 1855, [ч. 1], [1], 37 с.; [ч.] 2, 18 с.; [ч.] 3, 24 с.; К. 1856, [ч.] 4, 24 с.; [ч.] 5, 19 с.

¹⁰ В. Науменко, *Op. cit.*, № 11 (1902) 185–186; № 12 (1902) 459; М.Ф. Комаров, *П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову*, О. 1913, с. 8.

розітнулася по всій Україні, мала на його такий вплив, що він почув потяг до творчества на рідній мові”¹¹. І можна цілком погодитись з В. Науменком, що якби не було цього повороту П. Морачевського до української літератури, “ім’я його, з усіма ... віршами і драматичними сценами, виявилось би, звісно, забутим у ряді інших літературних імен”¹².

За спостереженнями дослідників, за стилем та текстологічно поема П. Морачевського у багатьох місцях нагадує “Полтаву” О. Пушкіна та “Бородіно” М. Лермонтова, однак найбільше запозичень має з “Енеїди” І. Котляревського¹³, як, наприклад, на початку поеми у зверненні до французів та англійців:

Адзусь, заморські гольтяпаки!
Забули, що було колись?
Такої вам втремо кабаки
І піднесем під самий ніс,
Якої й дядько ваш не нюхав,
Хоч довго-довго плечі чухав,
З гори скотившися наниз.

Окрім влади, поема одразу ж була помічена критикою, яка також чітко вказала саме на політичний контекст, а не на літературні здобутки: “Поезії в них небагато, проте багато патріотичного захоплення, знання малоросійської мови і вміння володіти віршем”¹⁴. Натомість патріотична критика оцінила поему високо. Так, позитивний відгук на неї дав В. Асчоченський:

“Читаєш, не начитаєшся! Господь його знає, звідки в малоруському наріччі така неймовірна влучність, плинність, солодкість і душі – радість! Та яка покірність тої думки! Подивіться, ось задумався поет, і мова його задзюркотіла тихим, десь так у далині відлунним потоком; ось піднісся він, вражений величчю повсталой перед його очима справи, – і слово його загриміло громом, застучала в сто, в тисячу молотів; ось прояснюється погляд поета – і легка іронія ковзає по рівних рядках його “широкого співу”:

Сумно, брате!... Місяць ясний
Пливе серед неба;
Зірки сяють... тихо, любо...
Чого б ще нам треба?
Рай та й годі на сім світі –

¹¹ М.Ф. Комаров, *Op. cit.*, с. 8.

¹² В. Науменко, *Op. cit.*, № 11 (1902) 186.

¹³ В. Науменко, *Op. cit.*, № 12 (1902) 461; Г.В. Самойленко, *Op. cit.*, с. 8.

¹⁴ *Из харьковской литературной старины: Морачевский Ф.И. [Текст]*, от редактора, Южный край, № 6333, год девятнадцатый (X., 11 (23) июнь 1899 р.) 2–3.

Що ж то на тім буде?
На що ж пекло з сього раю
Роблять собі люде?
Де не глянеш – ріки крові,
Сліз море безкрає...
За що? про що?.. І хто гине,
Й хто губить – не знає.
.....
Сумно, брате!... Серце ниє...
Чому не сміється?
Засміється щире серце,
Як лихо минеться!
Як те лихо, що не тихо,
Поза круті гори
Кинем разом з ворогами
У синєє море!...¹⁵

Хоча далі В. Аскоченський дає і деяку критику чи, точніше, побажання автору: “Ох якби добре було, якби п. Морачевський, що так добре володіє малоруським наріччям, такий “добрий і розумний кобзар” зробив із цих послань до Чумака щось цілісне, повне, упорядкував все так, як Бог йому на серце покладе. А, проте, і “за те велике спасібі!”¹⁶.

Композиційно поема побудована у формі звернення до уявного образу чумака, який десь запропастився, може, “розхвабрувався і в чорноморці записався” і тепер воює проти чужинців. У такий спосіб автор оповідає про різні етапи тієї війни, яка точилася не лише на території України, в Криму, а й на Балтиці, на Білому морі, при обороні Петропавловська-Камчатського. Увесь твір пройнятий імперською псевдопатріотичною гордістю за нездоланність “нового Риму”, хвалою доблесному “руському воїнству”, яке нібито вщент розгромило супостатів, хоч, як відомо, насправді Кримська війна виявила прогнилість московської імперії і завершилася її ганебною поразкою. Мав рацію В. Науменко, який відмічав, що “поезія такого роду має тимчасове значення”¹⁷. Справді ж, резонанс від такої книжки полягав лише у тому, що, як було зазначено, вона була видана “в пользу раненых и семейств убитых защитников Севастополя”, хоча пророк з нього, як наголошував О. Кониський, і виявився невдалий¹⁸.

¹⁵ В.И. Аскоченский, *Библиографическая летопись*, КГВ 28 (1856) 136–138.

¹⁶ *Ibid.*, с. 138

¹⁷ В. Науменко, *Op. cit.*, № 12 (1902) 561.

¹⁸ О. Кониський, *Біографічні замітки. [Вступна частина і біографії: П. Морачевського, Ватра. Літературний збірник, видав В. Лукич, Стрий 1887, с. 113.*

Поема є суто патріотичним маніфестом, опис же реальних воєнних епізодів обрамлений у суто романтичні шати і відображає уявлення автора про ці події, а не самі події:

Над Севастополем зійшов
В тумани місяць з зіроньками.
І над окружними полями
По небу димному пішов.
О, подивися, місяченьку,
На Севастопольські поля!
Ти ходиш всюди потихеньку,
Глядиш на землі, на моря:
Чи бачив ти на Божім світі,
Щоб стільки крові де лилось,
Щоб стільки у однім повіті
Могил високих піднялось,
Щоб так земля була ізрита
І трупами людськими вкрита –
Мов з світу цілого зійшлись
Великі тисячі народу,
І, голови одній в угоду,
Край Севастополя вляглись?!!
А хто ж задалегідь нам скаже,
Ще скільки тисяч тут поляже?

Далі П. Морачевський оспівує подвиги кн. Горчакова та Хрульова:

А тут і соколом літає
По полю хвацький наш Хрульов...
“Бий супостатів! – промовляє, –
Поганих не жалій голов!”

Звертається поет і до пам'яті російських адміралів Нахімова, Корнілова та Істоміна:

Так і Нахімов наш... о, брате!
Хутчій чумацький бриль здіймай!
Зітхни, перехрестись трикрати,
Й козацьку душу в світлий рай
На вічний спокій проводжай
І помолись... наш сокіл ясний,
Синопський диво-богатир,
Що славою, як місяць красний,
Світив на весь хрещений мир,
Що стільки круг Севастополя
Зложив в могили ворогів,
І серед моря, й серед поля

Над ними громом гуркотів,
Наш адмірал, отаман хвацький,
І він знайшов кінець козацький
Там, де Корнілов наш торік
Схилив головоньку навік,
Та й наш Істомін з світу зник!

Безпосередньо головну подію війни – облогу союзниками Севастополя П. Морачевський описує таким чином:

Гай-гай! Не хмари небо вкрили,
Не грім крізь тучі гуркотить, –
То супостатів наших сили
На край наш рідний навалили,
Земля під ними стугонить.
Трьох царств війська, та ще й якії,
На берег кримський налягли –
.....
Вже дев'ять місяців штурмують
Наш Севастополь, і працюють,
Здається, щиро кожний час...
І день, і ніч ревуть гармати,
Клекоче пекло круг його,
І стільки сили, стільки рати
З усіх кінців на одного!!!

Також суто в традиціях романтичної літератури першої половини XIX ст. і закінчується поема визнанням своєї нікчемності у прагненні правдиво описати “славетні справи” захисників Севастополя:

О годі! Буде вже, мій брате!
Не нам з тобою, чумакам,
Мов нашим сільським кобзарям,
Цю славу на бандурі грати!
Є в нас і Глінка, і Гулак,
І В'яземський – співаки хвацькі;
Вони гукнуть нам по-козацьки
На цілий Божий світ не так!

Тема Кримської війни, важкої й трагічної для Російської імперії, на той час була дуже популярною, в патріотичному пориві якої постало багато низькопробних поетичних творів. Більшість тих творів, на що вказують дослідники, була сповнена традиційним для Росії самохвальством, погрозами закидати союзників шапками, кепкування та глузування з противника у традиційно грубій формі російської лайки, “не уберігся від цього і Морачевський, а проте трапляються у його деякі уривки, де бачимо поважну

думку і щире почуття”¹⁹. До безпосереднього пафосу, що різко контрастує, наприклад, з Шевченком, можна віднести й прославлення царя Миколи I, який нібито поєднав у собі все найкраще з царювання попередників: “Се Петро наш, Катерина, Олександр – всімі!”.

Таким чином, в історії української літератури та культури загалом цінність поеми П. Морачевського полягає насамперед у тому, що вона є українським твором, написаним українською мовою, а тому є відображенням сприйняття українською поміркованою інтелігенцією подій Кримської війни. Це одна з перших рефлексій в українській літературі цієї воєнної кампанії. Адже, як відомо, з розгромом царатом Кирило-Методіївського товариства, самодержавство розпочало наступ на українську культуру й, насамперед, на українську мову. Тому вже сам факт опублікування нехай патріотичної, але української поеми є явищем в історії української культури середини XIX ст. і в цьому велика заслуга П. Морачевського перед Україною, попри те, що поезія такого роду й “має тимчасовий характер”, як слушно наголошував ще В. Науменко.

¹⁹ М.Ф. Комаров, *Op. cit.*, с. 9.